

ILUSTROVANÉ DEJINY

VLADIMÍR
SEGEŠ

PREŠPORSKÝ PITAVAL

ZLOČIN A TREST V STREDOVEKOM MESTE NAD DUNAJOM

ILUSTROVANÉ DEJINY

PREŠPORSKÝ PITAVAL

ZLOČIN A TREST
V STREDOVEKEJ
BRATISLAVE

Text © Vladimír Segeš 2005
Design © Robert Brož 2005
Slovak edition © Perfekt 2005

Vyšlo s finančným príspevkom Ministerstva kultúry SR.

Vladimír Segeš
PREŠPORSKÝ PITAVÁL
Zločin a trest v stredovekej Bratislave

Autor: PhDr. Vladimír Segeš, PhD.
Výber ilustračného materiálu a texty k obrázkom: PhDr. Vladimír Segeš, PhD.
Ilustračný materiál a fotografie: archív autora a vydavateľstva Perfekt,
T. Brúder, A. Dabasi, E. Drobny, M. Samuel, J. Sláma, F. Turanský
Grafická úprava: Robert Brož

Zodpovedná redaktorka: PhDr. Otilia Škvarnová

Vydal Perfekt, a. s., Karpatská 7, 811 05 Bratislava, ako svoju 402. publikáciu.
Rok vydania 2005
Prvé vydanie

Sadzba, zalomenie a zhotovenie tlačových podkladov:
SVBB PLUS, s. r. o., Banská Bystrica
Tlač: Polygraf Print, s. r. o., Prešov

ISBN 80-8046-311-5

Úvod

Zločin a trest – dva fenomény, ktoré ruka v ruke sprevádzajú ľudstvo už odnepamäti. Sú tu, sú všadeprítomné. A ani najväčší optimisti spomedzi prognostikov či futuroológov by sa neodvážili tvrdiť, že sa ich podarí vykoreniť.

Skutková podstata zločinu či trestného činu sa nemení, vždy zostáva rovnaká, mení sa však náhľad na formu a spôsob potrestania páchatelov, ako aj druh trestu za konkrétny druh deliktu. Starodávne „oko za oko, zub za zub“ sa vekmi vyprofilovalo do rozmanitých modifikácií. O tom, aké podoby mal zločin a trest kedysi v jednom slobodnom kráľovskom meste, ktoré je dnes hlavným mestom Slovenskej republiky, hovorí táto kniha s názvom *Prešporský pitaval*.

Prešporok a pitaval. Dve slová, ktoré dnes bežnému človeku znejú zväčša už cudzo. Treba ich preto nepochybne osvetliť. Prešporok je niekdajší slovenský názov mesta na Dunaji, ktorý sa popri latinskom *Posonium*, nemeckom *Pressburg* a maďarskom *Pozsony* používal veľmi dlho: od stredoveku až do prvých dní Česko-slovenskej republiky, keď 6. marca 1919 mesto prijalo oficiálny názov Bratislava, namiesto krátko používaného názvu Wilsonovo mesto či skrátené Wilsonov. A druhý termín – pitaval? Keď v 18. storočí francúzsky právnik a spisovateľ François Gayot de Pitaval (1673 – 1743) knižne prvýkrát vydal zbierku kriminálnych a súdnych prípadov, zaiste netušil, že jeho meno sa stane synonymom nielen pre súbor súdniciek, ale vlastne aj mimoriadne obľúbený literárny žáner, ktorého predmetom boli a dodnes sú skutočné kriminálne príbehy a epizódy, ale nemožno si ho zamieňať s rovnako obľúbenými detektívkami. F. G. de Pitaval našiel pomerne rýchlo pokračovateľov. Na začiatku 19. storočia Alexis Willibald (1798 – 1871) a Julius Eduard Hitzig (1780 – 1849) začali vydávať zbierky kriminálnych prípadov z Nemecka pod názvom *Der Neue Pitaval* (Nový pitaval). Aj v českom prostredí sa tomuto žánru venoval legendárny novinár Egon Ervin Kisch (1885 – 1948) v knihe *Pražský pitaval*. Kriminálne príbehy z moravského prostredia v knihe *Brněnský pitaval* (1992) sprostredkoval súčasný historik prof. PhDr. Dušan Uhlíř, CSc. Charakter historického pitavala, obohateného o prehľad vývoja českého trestného práva, má aj práca *Zločin a trest v českých dějinách*, ktorej autorom je PhDr. Jindřich Francek.

Na dejiny sa zväčša pozeráme ako na morálny príbeh. A ten by sa – aspoň podľa ideálnej predstavy – mal končiť víťazstvom dobra nad zlom, čiže šťastne. Skúmavejší pohľad na minulosť však odhalí, že to tak nie je. Zlo majúce viacero podôb, a teda aj kriminality a násilia, je neraz omnoho silnejšie než dobro. V ľudskej prirodzenosti sú totiž násilie a agresivita zakódované veľmi hlboko. Azda hlbšie ako túžba po spravodlivosti a pokoji.

Poukázaním na niektoré aspekty zločinnosti a boja proti nej chce autor tejto knihy prispieť svojou troškou k prehĺbovaniu právneho vedomia, úcty k zákonom a spravodlivosti a tým aj k nastoľovaniu takej spoločnosti, kde vymožitelnosť práva a zákona bude stáť nad nepotrepaním akýchkoľvek trestných činov vrátane zločinov.

Bratislava 2005

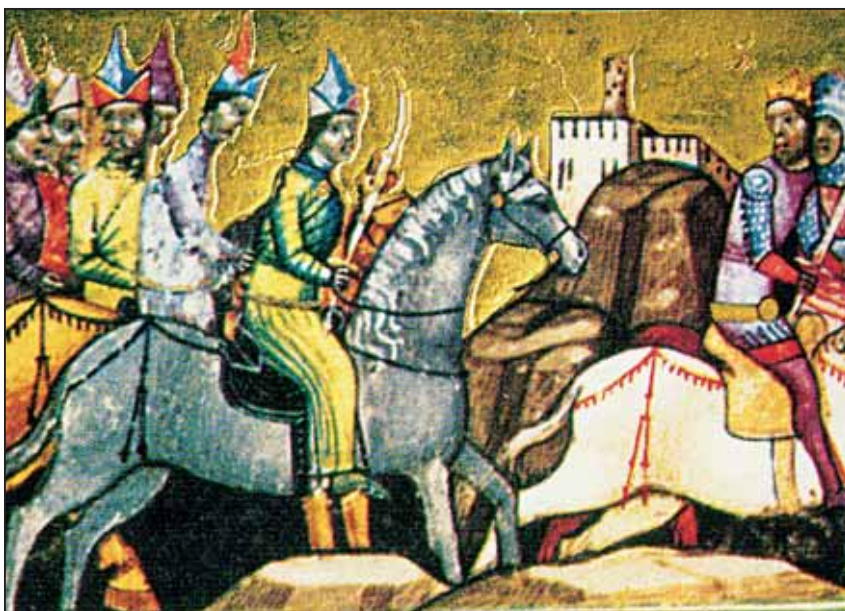
A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Ján Bunc', written in a cursive style.

I

MESTSKÉ OVZDUŠIE OSLOBODZUJE

Korene a vývin našich miest

Mnohé mestá v Európe i Ázii jestvujú nepretržite už od staroveku. Mestá na Slovensku však medzi ne nepatria, všetky totiž vznikli až v stredoveku. Pri zakladaní miest a mestskej siete sledovali uhorskí panovníci dva hlavné ciele: hospodársky a obranný. V prvom prípade išlo o prirodzenú súčasť európskeho vývojového trendu, v druhom prípade o trpkú skúsenosť z pustošivého vpádu Tatárov, či presnejšie Mongolov, v rokoch 1241 – 1242, keď podľa odhadu zahynula priamo či následne (hladom a v dôsledku epidémií) minimálne tretina obyvateľstva Uhorského kráľov-

Pustošivý vpád Mongolov v rokoch 1241 – 1242 sa stal významným katalyzátorom rozvoja miest v Uhorsku a na Slovensku. Obrázková kronika z prvej polovice 14. storočia

stva. Predovšetkým v Hornom Uhorsku, čiže zhruba na území dnešného Slovenska, sa od 13. storočia popri pomerne rozvinutej sieti hradov stávali čoraz významnejším činiteľom aglomerácie mestského charakteru.

Proces premeny obcí na mestá rýchlo napredoval najmä v oblastiach rudných ložísk, na rušných cestách, vo frekventovaných podhradiach alebo na križovatkách ciest. Priaznivé podmienky premeny obce na mestskú formu sa utvárali aj v poľnohospodárskych oblastiach v najvýhodnejšie situovanej obci, ktorá bola prirodzeným strediskom úrodného kraja a často aj správnym centrom hradného panstva, s dobrými predpokladmi na výrobu i trh. Poloha a príroda teda do značnej miery určili základný charakter troch typov miest na Slovensku: banských, obchodných (resp. remeselnícko-obchodných) a stredísk poľnohospodárskej výroby.

Významný podiel na vzniku a rozvoji miest v Uhorskom kráľovstve, a teda aj na Slovensku, mali kolonisti zo západnej Európy, hlavne z nemeckých krajín. Napokon, všetky stredoveké mestá na Slovensku i v Uhorsku sa riadili buď magdeburským (severonemeckým), alebo norimberským (juhonemeckým či švábskym) mestským právom, resp. ich aplikovanými verziami. Je však nepochybné, že v čase príchodu prisťahovalcov – v dobových prameňoch označovaných po latinsky *hospes*, čiže hostia – tu už jestvovali sídla, kde bol hospodársky život na vyššej úrovni ako na dedinách, a že hospodársko-spoločenské pomery boli všeobecne na vysokej úrovni. Dobre rozvinutý bol najmä systém trhov.

Právnym podkladom vytvorenia miest boli príslušné donácie. Žiadne mesto však nezískalo mestské práva a výsady jedinou privilegiálnou listinou. Popri predpokladanom povyšovaní sídlisk na mestá formou ústnej dohody či ústneho schválenia v najstaršom období bolo každé mesto právne uznané na základe kráľovského privilégia. Panovník ho udeľoval buď v snahe zvýšiť počet obyvateľstva, ako sa uvádzalo v privilégiu Trnavy, alebo na prosbu obyvateľov, čo bol prípad Krupiny, či za zásluhy, ako pri Nitre. Hostom sa mestské výsady spravidla neudeľovali hneď po ich príchode, ale až s viacročným odstupom. Udelené výsady sa pritom vzťahovali nielen na cudzích kolonistov, ale zväčša aj na domáce pôvodné obyvateľstvo, alebo aspoň na jeho časť. Najstaršie mestské privilégia získali napríklad Trnava (1238), Starý Tekov (1240), Zvolen a Krupina ešte pred mongolským vpádom (čiže pred 1241), Spišské Vlachy (1243), Košice (pred 1248), Nitra (1248), Banská Štiavnica (pred 1255), Banská Bystrica (1255), Nemecká Lupča (1263), Komárno (1265), Kežmarok (1269), Gelnica (pred 1270), Bratislava, čiže vtedajší Prešporok (1291), Prešov spoločne s Veľkým Šarišom a so Sabinovom (1299), spišskí Sasi dostali kolektívne privilégium už roku 1271.

V 14. storočí mestotvorný proces na území Slovenska zosilnel. Už zhruba k 30 mestám s udelenými výsadami pribudlo ďalších okolo 60 lokalít, takže koncom 14. storočia možno hovoriť približne o 100 výsadných mestách či mestečkách v právnom zmysle. Mnohé z nich sa však z hospodárskeho hľadiska len nevelmi odlišovali od dedín.

Kráľovské privilégia vydané mestám v Uhorsku sa na nemecké právne zvyklosti

odvolávali len v určitých bodoch, kým v iných ustanoveniach – a tých je viac – sa vychádzalo z domácich základov. V žiadnom prípade tu nešlo o mechanické preberanie mestského práva od nemeckých miest (Magdeburgu či Norimbergu) v plnom rozsahu. Oblasťou, kde sa však táto závislosť prejavila markantne, bolo súdnictvo. Potvrdzujú to viaceré mestské právne knihy spísané v 14. – 15. storočí: *Budínska, Prešporská, Žilinská, Banskoštiavnická právna kniha*, ako aj *Spišské právo* (Zipser *Willkühr*). Od 15. storočia sa však v súdnej praxi týchto miest, ako aj miest či mestečiek riadiacich sa ich právom, začal prejavovať vplyv domáceho právneho vývoja.

Trnava má najstaršie zachované privilégium v rámci celého Uhorska. Roku 1238 ho mestu udelil kráľ Belo IV. Kolorovaná veduta z roku 1588

Mestské a banské právo Banskej Štiavnice bolo spísané pravdepodobne už v 2. polovici 13. storočia. Zachovalo sa vo viacerých rukopisoch, tento honosne zhotovený kódex je datovaný rokom 1572. Foto Andrása Dabasiho

Udelením privilégií mestá získali nielen práva, ale prevzali na seba aj isté záväzky. Bola to najmä povinnosť pravidelne platiť peňažnú daň kráľovi (*census*), pozemkovú daň (*terragium*), čo sa vzťahovalo iba na majiteľov nehnuteľností. Povinnosťou banských miest bolo platenie urbury, čiže odvádzanie osminy (pri striebre) alebo desatiny (pri zlate) vyťaženej rudy. Väčšina miest mala povinnosť pohostiť kráľa, resp. zemepána a jeho sprievod pri návšteve mesta. Prešporčania oddávna poskytovali kráľovi a niektorým členom kráľovského dvora aj pravidelný novoročný dar. Osobitné ustanovenia výsadných listín sa zaoberali odvádzaním cirkevného desiatku, ktorý patrilo diecéznemu biskupovi, neraz však tento desiatok poberal miestny farár. Pri plnení záväzkov voči vrchnosti sa všeobecne uplatňovala peňažná renta, teda všetky poplatky sa vybrali v peniazoch. Len v menších mestách s neúplnou samosprávou sa ešte zachovávalo odvádzanie naturálií.

Povinnosť odovzdávať naturálne či peňažné dávky vrátane desiatku mali aj obyvatelia miest. Drevoryt z diela Zrkadlo ľudského života (Augsburg 1478)

Odvádzanie cirkevného desiatku. Drevoryt z 15. storočia

Novoročné dary a hostiny

Dnes už len niekoľkí odborníci vedia, že latinským výrazom *strennalia* a nemeckým *wud* či *bud* sa v stredoveku označoval novoročný dar. V Archíve mesta Bratislavy sa nachádzajú stovky dokladov a záznamov potvrdzujúcich, že poskytovanie novoročných darov kráľovi, kráľovnej a ďalším dvorským hodnostárom patrilo k zaužívaným zvyklostiam dávneho Prešporka.

O záväznosti a rozsahu tohto zvyku svedčí aj zápis mestského komorníka v najstaršej hospodárskej knihe mesta z konca 14. storočia. V zázname sa formou registra položkovo predpisuje, „čo mesto každoročne dlhuje dať na Nový rok, čo sa nazýva *wud*“. Vzápätí nasleduje, že „nášmu milostivému pánovi kráľovi sa na Nový rok

dávajú dva baly leuvenského súkna a ďalej pekná pozlátená čaša, ktorá má vážiť aspoň dva a pol hrivny striebra budínskej váhy“. Dar pre kráľovnú pozostával z jedného balu leuvenského (čiže mimoriadne kvalitného flámskeho) súkna a pozlátenej striebornej čaše s hmotnosťou dve hrivny (cca 0,5 kg). Hlavnému kráľovskému dvormajstrovi prislúchalo sedlo, uzda a bal jemného uhorského plátna (jolču). Presne to isté dostával aj kráľovský taverník, ktorý bol najvyšším sudcom slobodných kráľovských miest v Uhorsku. Namiesto uzdy a sedla sa však mohlo obom vyplatiť v hotovosti po 800 fenigov, čiže strieborných denárov. Župan Prešporskej stolice sídlaci na Prešporskom hrade dostával na Nový rok sedlo a uzdu. Kráľovským dverníkom (telesným strážcom) v kráľovskom paláci sa vyplácalo spolu 600 fenigov a kráľovským kuchárom dokopy 500 fenigov. Záverečné tri slová registra darov „*und nicht mer*“ (a nič viac) sú viac než výrečným svedectvom, že v nákladnej novoročnej štedrosti si Prešporčania stanovili pevné limity.

Z účtovných záznamov vyplýva, že mesto na Nový rok 1364 darovalo kráľovi, kráľovnej a ostatným dvoranom spolu 4 baly flámskeho súkna, 3 strieborné čaše, 3 parádne vojenské sedlá, 2 baly jemného plátna a 6 zlatých v hotovosti dverníkom a kuchárom, čo spolu s 12 librami na cestovné výlohy predstavovalo výslednú sumu 99 libier. Bez jednej libry to bol rovný päťnásobok vtedajšieho ročného platu mestského notára, ktorý činil 20 libier. V roku 1373

Prešporskú mestskú pokladnicu zaťažoval každoročný nákup drahých darov, akými boli najmä strieborné a pozlátene čaše, kvalitné súkno i plátno, ale aj peňažná hotovosť, teda sortiment, ktorý zachytáva francúzska miniatúra z 15. storočia.

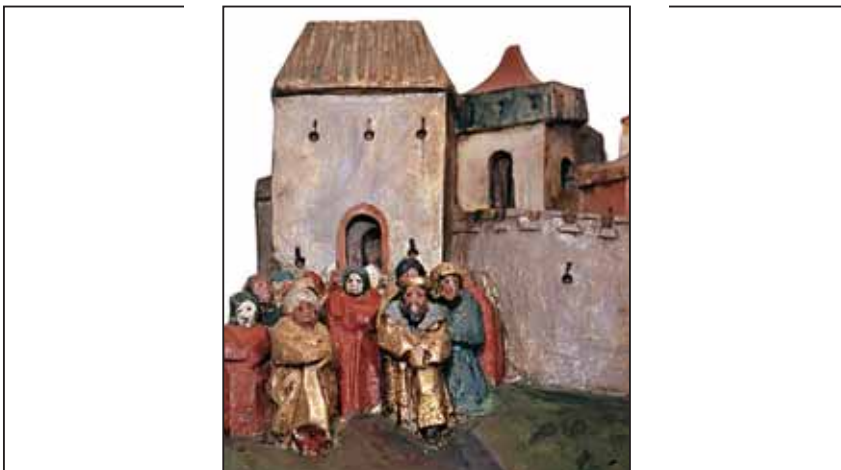
Prešporčania vynaložili na novoročné dary viac než 140 libier a v nasledujúcom roku dokonca až 330 zlatých. Boli to mimoriadne veľké sumy, najmä ak si uvedomíme, že napríklad roku 1361 za 150 libier kúpil prešporský richtár Jakub II. verejné kúpele spolu s príslušenstvom a pozemkom. Pritom za jednu libru sa vtedy dalo kúpiť takmer 50 prasiat, za jeden zlatý zasa 35 – 50 litrov akostného vína. Každoročné dary značne zaťažovali i vyčerpávali mestskú pokladnicu, takže sa nemožno čudovať, že v 15. storočí Prešporčania poľavili v štedrosti a novoročný dar dávali spravidla už iba panovníkovi. Obligatornú položku predstavovali buď pozlátené strieborné čaše a flámske súkno, alebo ich hodnota v hotovosti (zväčša 50 zlatých). Často sa však stávalo, že králi v dôsledku nesplatených pôžičiek nariadili mestu, aby novoročné dary poskytlo ich veriteľom, resp. sa darov zriekli v prospech svojich kráľovských manželiek, alebo sa nimi odvdáčovali verným prívržencom.

V prípade, že sa kráľ alebo kráľovná na Nový rok (ktorý sa však v stredoveku oslavoval 25. decembra, a nie 1. januára ako dnes) zdržiavali v Prešporku, radní páni im vystrojili hostinu a odovzdali osobitný dar. O takejto príležitosti, keď obdarovali kráľovnú Beatricu, manželku Mateja Korvína, hovorí stručný záznam z roku 1484 v prešporskej komornej knihe: „*V sobotu, na sviatok Narodenia Ježiša Krista, si páni uctili kráľovnú 4 balmi vlašského plátna, dva baly daroval Wolfgang Forster a ďalšie dva Štefan Rieder. Ďalej jej darovali troch srncov.*“

Mestá na uhorský spôsob

Ako výsledok dlhotrvajúceho procesu sa v Uhorsku začiatkom 15. storočia vykryštalizovali dve kategórie miest: menšia skupina vyspelých a zväčša opevnených mestských sídlisk, nazývaných po latinsky *civitates*, a veľký počet miest či mestečiek, nazývaných *oppida*.

Ktorékoľvek rozvíjajúce sa mestské sídlisko mohlo pri dosiahnutí istých podmienok nadobudnúť charakter a postavenie mesta, či presnejšie uznanie za plnoprávne mesto aj bez opevnenia. Kráľ Žigmund Luxemburský (1387 – 1437) však presadzoval, aby mestské hradby boli základným kritériom na plné uznanie sídliska za mesto. Rozvinul tak v mestotvornom procese aspekt budovania pevných hradieb, ktorý už pred ním, avšak z iného hľadiska zakotvil kráľ Ľudovít I. Anjouovský (1342 – 1382). V zákone z roku 1351 sa nariaďovalo, že iba hradbami opevnené mestá (*civitates muratae*) sú oslobodené od platenia deviatku zemepánovi. V mestotvornom procese v Uhorsku sa teda už od polovice 14. storočia zrači tendencia, ktorú roku 1514 defi-

Mešťania pred hradbami, ktoré sa v Uhorsku stali atribútom slobodného kráľovského mesta. Oltárny obraz sv. Juraja v Spišskej Sobotě

noval Štefan z Verboviec, či inak Verbóci (*de Werboecz*), v právnej zbierke uhorského obyčajového šľachtického práva, ktorá sa skrátene nazýva ***Tripartitum*** a o ktorej ešte viackrát bude reč. Verbóci bez ohľadu na rozmanitosť mestských sídlisk, výsady a zvyky meštianskych spoločenstiev stanovil princípy, ktoré na základe historickej skúsenosti tvorili podstatu mesta v Uhorsku. Ako vzor mu slúžili slobodné kráľovské mestá, takže na základe daného právneho vymedzenia a skutočného stavu stotožnil mesto (*civitas*) so spoločenstvom či s jednotou mešťanov (*civium unitas*). Samotné mesto vnímal v duálnom (obojstrannom) prepojení mešťanov a obce, na základe čoho za mesto považoval mnohorakosť domov a ulíc, ktoré obklopujú murované hradby s baštami či vežami, takže sa tam má dobre a dôstojne nažívať.

Mestá podľa ***Tripartita***

O slobodných mestách a ich postavení všeobecne

Keďže sa musím aspoň krátko zmieniť o slobodných mestách, treba vedieť, že to, čo sa nazýva mestom, je akoby zjednotenie mešťanov, čiže množstvo tam navzájom zhromaždených ľudí.

- § 1. Mesto teda je množstvo domov a ulíc obklopené nevyhnutne potrebnými hradbami a baštami, ktoré je privilegované na dobré a dôstojné nažívanie.*
- § 2. Keďže toto množstvo mešťanov síce vytvára a predstavuje jednu komunitu, no tieto združené komunity sa navzájom čo do polohy, ako aj vo svojich privilégiách a zvykoch líšia a rozchádzajú, z toho vyplýva, že niektoré tieto slobodné mestá sú podriadené pod jurisdikciu osobníka (personála) prítomnosti kráľovského*

majestátu, ako Stoličný Belehrad, Ostrihom a Levoča; iné zase podľa dávneho krajinského zvyku pod jurisdikciu magistra kráľovských taverníkov, ako Budín, Pešť, Košice, Prešporok, Trnava, Šopron, Bardejov a Prešov.

(Tripartitum, 3. časť, 8. článok)

Z Verbóciho definície mesta je zrejmé, že nevyhnutným atribútom plnoprávneho mesta bolo opevnenie. To spolu s mestskými hradbami však bolo aj stelesneným zdrojom oprávneného sebavedomia a sebadôvery mešťanov a vôbec všetkých obyvateľov stredovekého mesta. Prstenec hradieb poskytoval pocit istoty a zároveň okoliu navonok demonštroval sebestačnosť, prosperitu a nezávislosť mestskej komunity. Skĺbenie hospodárskej a vojenskej sily bolo teda hlavným krokom v procese konštituovania sa miest na privilegovaný, štvrtý stav uhorskej spoločnosti v stredoveku. Bez náležitej podpory zo strany panovníka by však nezávislosť a sloboda miest boli len iluzórne. Svedčí o tom viacero príkladov, keď aj niektoré slobodné kráľovské mestá (ako napríklad Kežmarok či Nitra) po tom, čo ich kráľ buď daroval, alebo dal do zálohu, upadli do dlhodobej či trvalej podriadenosti svetského alebo cirkevného feudála, čím právne klesli na úroveň zemepanských miest či mestečiek. Napokon, ani napriek vysokému stupňu autonómie a existencie mestskej samosprávy a murovaného opevnenia nemohlo byť vo vtedajších podmienkach nijaké mesto, a to nielen v Uhorsku, ale ani v celej Európe, odkázané samo na seba.

Na prelome 15. a 16. storočia sa právna kategorizácia miest v Uhorsku upevnila aj snemovými uzneseniami. Významným predelom rozlišovania medzi slobodnými mestami a mestečkami bol zákon z roku 1492, podľa ktorého sa všetkým mestám neohradeným murovanými hradbami ukladala povinnosť platiť zemepánom deviatok

Stredoveký Bardejov obopínali dvojité hradby spevnené viacerými baštami. Pred nimi sa nachádzala vodná priekopa. Model Dezidera Millyho

z naturálií. Roku 1498 sa v zákone kráľa Vladislava II. Jagelovského (1490 – 1516) vypočítava 10 najvýznamnejších miest v Uhorsku, z ktorých 6 bolo na území Slovenska: Košice, Prešporok, Bardejov, Prešov, Trnava a Levoča. Najpodrobnejšiu kategorizáciu miest v Uhorsku obsahuje zákon z roku 1514, ktorý rozlišoval:

- 8 slobodných kráľovských miest, z toho na Slovensku 5, a to Košice, Prešporok, Trnava, Bardejov a Prešov, ktoré mali úplnú súdnu právomoc a ich najvyššou odvolacou inšinciou bol súd hlavného taverníka, podľa čoho sa tieto mestá nazývali aj taverníckymi mestami;

- 7 slobodných kráľovských miest, z toho na Slovensku 3 – Levoča, Skalica a Sabinov, ktorých najvyššou súdnou inšinciou bol súd kráľovho osobníka, takže tieto mestá sa nazývali aj personálskymi mestami;

- slobodné banské mestá, medzi ktorými sa menovali Kremnica, Banská Bystrica, Zvolen a ostatné banské mestá (čiže Banská Štiavnica, Nová Baňa, Pukanec, Ľubietová a Banská Belá). Ich hlavnou súdnou odvolacou inšinciou v civilných záležitostiach bol súd kráľovho osobníka, v banských záležitostiach banská komora.

Poradie dôležitosti miest

Ako majú slobodné [kráľovské] mestá sedieť na taverníckom súde, napísané roku 1500.

Ako prví [páni] z Budína, potom z Košíc, Prešporčania, [páni] z Trnavy, zo Šopronu, z Bardejova, z Prešova, z Pešti, ktorú slobodným [kráľovským] mestom učinil kráľ Matej.

(Budínska právna kniha, 442. článok)

Všetky tri kategórie spomínaných miest si svoje výsadné postavenie udržali nielen do konca stredoveku, ale až do konca feudalizmu. Medzi slobodné kráľovské mestá vypočítané v zákone z roku 1514 a vo Verbóciho *Tripartite* sa nedostali viaceré mestá, ktoré v období neskorého stredoveku spĺňali podmienky či predpoklady

Hradbami obkolesený Trenčín na konci stredoveku síce spĺňal podmienky plnohodnotného mesta, ale medzi slobodné kráľovské mestá uvedené v zákone sa nedostal.

na plnohodnotné mestá. Za takéto mestá treba považovať predovšetkým Gelnicu, Kežmarok, Komárno, Krupinu, Nitru, Trenčín a Žilinu. Ako je očividné, viac než polovica všetkých slobodných kráľovských miest či slobodných banských miest v Uhorsku bola na území dnešného Slovenska, kde sa ku koncu stredoveku nachádzalo približne 200 ďalších lokalít (sídlišť), ktoré z funkcionálneho hľadiska mali mestský charakter.

Hlavný kráľovský taverník

Magister kráľovských taverníkov (*tavernicorum regalium magister*), či skrátené (hlavný) taverník, bol vysoký uhorský kráľovský hodnostár. Jeho názov je odvodený od slovanského slova tovar – truhlica. Pôvodne bol správcom kniežacieho, resp. kráľovského pokladu. Túto funkciu plnil už vo veľkomoravskom období. V 12. – 13. storočí postupne prebral do správy nielen hospodárenie dvora arpádovských panovníkov, ale aj ostatný kráľov majetok. Stal sa predstavným nižších hospodárskych úradníkov vrátane výbercov daní, colníkov, zmenáreníkov a soľníkov. Dohliadal aj na dodržiavanie práv a povinností kráľovských miest. Práve vďaka ich rozvoju v 14. – 15. storočí význam taverníka vzrástol. Stal sa totiž samostatným sudcom s právomocou odvolacej inštancie pre najdôležitejšie slobodné kráľovské mestá, ktoré sa nazývali tavernické. Na Slovensku to v stredoveku boli Bardejov, Košice, Prešov, Prešporok a Trnava. Odvolaciu funkciu plnil aj vo vzťahu k rozhodnutiam komorského grófa mincovej komory. Príslodiaci taverníka na súde boli šľachtici, v prvej polovici 15. storočia si tieto posty vydobyli zástupcovia tzv. tavernických miest. Na tavernický súd sa však v prípade potreby mohli odvolávať aj ostatné mestá.

Taverník bol členom kráľovskej a neskôr aj miestodržiteľskej rady. Vplyv tavernického úradu poklesol po vzniku Uhorskej komory (1528), ktorá prebrala mnohé jeho kompetencie. Sama inštitúcia taverníka a tavernického súdu bola zrušená až roku 1849 v súvislosti so zavádzaním nových byrokratických štruktúr.

Kráľov osobník

Miestodržiteľ osobnej kráľovskej prítomnosti (*personalis praesentiae regiae in iudiciis locumtenens*) predstavoval jednu z najvyšších súdnych inšancií v stredovekom Uhorsku. Spočiatku nim bol tajný kancelár, roku 1464 Matej Korvín poveril touto funkciou zástupcu tajného kancelára, čím sa táto inštitúcia osamostatnila. Jej nositeľ sa

pod skráteným názvom osobník či personál (*personalis*) stal novým krajinským hodnostárom a členom kráľovskej rady. Od roku 1486 sa považoval za tretieho hlavného sudcu v Uhorsku (po palatínovi a krajinskom sudcovi). Spočiatku vykonávali osobnícky úrad klerici, prvou svetskou osobou v tejto funkcii bol Štefan Verböci. Kráľov osobník vybavoval nielen súdnu, ale aj s ňou súvisiacu kancelársku činnosť. Bol opatrovateľom kráľovskej súdnej tajnej pečate. Prisediacich si spočiatku vyberal sám zo šľachticov pôsobiacich na kráľovskom dvore, neskôr ich za jednotlivé stavy – prelátov, veľmožov a ostatnú šľachtu – vymenovával kráľ. Do správnej a súdnej odvolacej kompetencie osobníka sa dostali aj niektoré slobodné kráľovské mestá, ako napríklad Levoča, Skalica, Sabinov a všetky slobodné banské mestá.

Zvolen spolu s ostatnými slobodnými kráľovskými banskými mestami patril pod súdnu kompetenciu kráľovho osobníka. Kolorovaná kresba (okolo roku 1600)

V Uhorsku ani na Slovensku neboli z hľadiska veľkostnej kategorizácie veľké mestá. Budín ako najväčšie a súčasne hlavné mesto kráľovstva mal na konci 15. storočia do 15 000 obyvateľov. Najpočetnejšími mestami na Slovensku koncom stredoveku boli Košice a Prešporok, ktoré podľa európskej kategorizácie možno považovať za stredné mestá (5 000 – 10 000 obyvateľov). K menším stredným mestám (s 2 000 – 5 000 obyvateľmi) patrili Banská Štiavnica, Levoča, Trnava, Bardejov, Banská Bystrica, Prešov, Kremnica a azda aj Kežmarok. Ostatné mestá na Slovensku boli v kategórii malých miest (do 2 000 obyvateľov) a prevažná väčšina mestečiek nedosahovala 1 000, ba mnohé ani 500 obyvateľov.

Koncom stredoveku nebol mestský stav v Uhorskom kráľovstve početný, lebo

*Košice boli na konci stredoveku najľudnatejším mestom v Hornom Uhorsku.
Kolorovaná medirytina z roku 1617*

z právneho hľadiska sa k nemu rátali iba slobodné kráľovské mestá, ktoré na Slovensku tvorili asi 5 % obyvateľstva z celkového počtu okolo pol milióna. V celouhorských reláciách približne 110 000 obyvateľov, žijúcich zhruba v 30 slobodných kráľovských mestách, tvorilo 3,8 % celkového počtu obyvateľstva. V porovnaní s ostatnou Európou išlo o nízky podiel, lebo napr. v nemeckých krajinách žilo vtedy v mestách do 15 % obyvateľstva.

Súčasná slovenská historiografia, nezaťažená okovami dogmatizmu, dostatočne preukázala, že pre stredovekú spoločnosť, a napokon aj pre feudálne spoločenské zriadenie, bola príznačná omnoho väčšia členitosť a farbitosť, než ponúkal donedávna prezentovaný schematický čierno-biely model, ktorý v zásade uznával iba dva proti sebe stojace a nezmieriteľné protipóly: vykorisťovateľov a vykorisťovaných. Aj medzi príslušníkmi jednej či druhej triedy – napríklad len v ich hospodárskom postavení – boli však neraz až priepastné rozdiely. Spomeňme aspoň spomedzi šľachty jednak veľmoža, ktorému patrili stovky dedín s desaťtisícami poddaných, a jednak zemana bez jediného poddaného (tzv. kurialistu), ľudovo nazývaného „sedmoslivkár“, ktorý bol omnoho chudobnejší než zámožný poddaný sedliak, hospodáriaci na viacerých usadlostiach a najímajúci si dokonca sluhov a čelad'. V stredovekých spoločenských štruktúrach bolo nepomerne viac deliacich čiar, ale aj presahov a prelínaní, než sa mohli žiaci dočítať v učebniciach dejepisu za predchádzajúceho režimu. Žiada sa to zdôrazniť preto, lebo aj mestá a mešťania zaujímali osobitné postavenie v štruktúre stredovekého Uhorska. Z právneho hľadiska boli síce štvrtým výsadným stavom, no zo sociálno-spoločenského hľadiska stáli na rozhraní dvoch základných tried feudálneho systému, reprezentovaného feudálmi a poddanými. Vzhľadom na rozsah svojich privilégií sa slobodné kráľovské mestá dovedna aj jednotlivo dostali na úroveň šľachty. Išlo však o tzv. kolektívnu nobilitu. Jej charakteristickou črtou bola skutočnosť, že postavenie šľachtica a jednotlivé šľachtické prerogatívy (výsady a výhody) vrátane

účasti na krajinských snemoch mali slobodné kráľovské mestá jedine ako právnické osoby. Šľachtické výsady mohli obyvatelia miest užívať len ako príslušníci komunity, ako jednotlivcom im nepatrili. Ktorýkoľvek mešťan, nech bol akokoľvek bohatý, figuroval v celokrajinskom meradle len ako osobne slobodný človek. Jeho spoločenské postavenie v politicko-právnom zmysle predurčoval rozsah práv a výsad príslušného mesta, na ktorých mohol participovať.

Výrazný rozdiel medzi šľachticom a mešťanom spočíval aj v tom, že kým šľachtický titul spolu s príslúchajúcimi právami bol dedičný a uznávaný v celom Uhorsku, ako mešťan, teda osoba oprávnená v plnom rozsahu užívať kolektívne výsady mesta, sa nikto nenarodil. Aj syn mešťana sa ním stal až po splnení istých podmienok, pričom meštianske práva sa viazali len na výsady a práva mesta, v ktorom dotýčný zložil meštiansku prisahu. Prešporský mešťan nemal teda v Košiciach – či v hociktorom inom meste – bez prijatia za mešťana a zloženia meštianskej prisahy také práva ako

Na vrchole spoločenskej pyramídy v Uhorsku stáli veľmoži, nazývaní aj banderiálni či koruhvoví páni – podľa toho, že do boja viedli vojsko (bandérium) pod vlastnou zástavou (koruhvou). Rytina Hansa Burgkmaira (okolo 1515)

tamojší mešťania. Nebolo však neobvyklé, že niektorí mešťania, ba dokonca aj šľachtici, nadobudli po splnení predpísaných podmienok a po zložení prisahy meštianske práva a domovskú príslušnosť vo viacerých mestách. Napríklad Vít Mühlstein (zomrel roku 1500), komorský gróf v Kremnici, bol mešťanom aj v Budíne a Banskej Bystrici, istý čas bol i zvolenským podžupanom. Priam svetobežníkom bol Ján Turzo (Thurzo, 1437 – 1508), šľachtic z Betlanoviec na Spiši, ktorý bol mešťanom v Levoči, Krakove i Banskej Bystrici, rovnako ako jeho syn Juraj. Prvým písomne doloženým šľachticom, ktorý sa stal mešťanom v Prešporku, bol gróf Mikuláš zo Svätého Jura, príslušník

Stredoveké rytiny ponúkajú mnoho plnokrvnejší pohľad na život mešťanov než na život šľachticov. Nemecký drevoryt z konca 15. storočia

Juraj Turzo (1467 – 1521) prevzal po otcovi Jánovi vedenie mediarskeho podniku so sídlom v Banskej Bystrici, v rokoch 1509 – 1520 bol hlavným komorským grófom v Kremnici, získal meštianske práva aj v Levoči, Krakove a Norimbergu. Akvarel v Zlatej knihe Fuggerovcov zo 16. storočia

magnátskeho rodu Grófovcov. Podľa záznamu v komornej knihe Prešporka z fiškálneho roka 1477/1478 za nadobudnutie meštianskeho práva (*Burgerrecht*) zaplatil 2 zlaté, čo bol inak dvojnásobok vtedajšieho obvyklého poplatku.

Svedectvo starej mapy

Najstaršie zachované samostatné kartografické zobrazenie Uhorska, a teda aj Slovenska, pochádza z prelomu stredoveku a novoveku. Táto mapa – v odborných kruhoch nazývaná **Lazarova mapa** (podľa autora, ktorý bol tajomníkom ostrihomského arcibiskupa) – bola vydaná roku 1528 v nemeckom Ingolstade pod názvom *Tabula Hungariae*. Lazarova mapa je svedectvom toho, že územie dnešného Slovenska patrilo k najurbanizovanejšej časti Uhorského kráľovstva, bolo jeho dôležitou hospodárskou a kultúrnou základňou.

Podľa politického a hospodárskeho významu, právneho postavenia a funkcie možno na Lazarovej mape rozlíšiť tieto druhy sídel ležiacich na Slovensku: slobodné kráľovské mestá – 16, mestá – 12,